Ευγενία Π. Τσατσάκη, Εμμανουήλ Γιαχνάκης, Νικόλαος Κουνάδης, Κατερίνα Μανωλούκου, Ειρήνη Φουκαράκη

Μετακινήσεις σκλάβων, κουρσάρων, πειρατών

Abstract

In this paper are investigated the movements of corsairs, pirates and slaves centered around Crete with the help of archival sources, both published and unpublished. The Venetians and the Ottomans left behind "traces of history" which allow us to study the past from primary sources. At the same time, the limits of freedom as a personal status are examined and the plunder is sought as a social experience, since the tactics of the corsairs were not eliminated from the island during the periods of either Venetian or Ottoman rule.

During the investigation of the sources, a network for the search and repatriation of missing persons kidnapped during the pirate attacks was identified. A network with many, unexpected and suspected extensions, much wider than presented here due to the time and space limitations. Pirates, ordinary citizens, noblemen, even the Venetian state itself, formed these networks and conspired with the people acting as partners to the business of pirating and organizing the slavers in Crete. In addition, the geopolitical and geostrategic significance of piracy is investigated and proved, as is the continuation of piracy through time until the end of the 19th century.

Λεξεις Κλειδια: κουρσάροι, πειρατές, δίκτυο ανεύρεσης σκλάβων, Παχόπουλος, μετανάστευση, ανθρώπινες μετακινήσεις

Σπουδή στις έννοιες *μετακίνηση*, *ελευθερία*, *λεηλασία* με πυξίδα τα αρχεία των πάλαι ποτέ κατακτητών της Κρήτης και φόντο τους θαλάσσιους δρόμους που ορίζει η μεγαλόνησος. Η πειρατική δράση από τον 14ο με αποκορύφωμα τον 16ο και 17ο αιώνα ορίζει την ελευθερία: «Φανερόν κάμνω εγώ η Ιακωβίνα […] κατοίκου Candia σε σένα το Θεοδόση Πλατύραγχο […] σκλάβου μου και στους κληρονόμους σου που είναι γεννημένοι και θα γεννηθούν ότι ελευθερώνω εσένα και τους κληρονόμους σου τους εν ζωή ή μέλλοντες να γεννηθούν» (Carbone, 1978: 208), μετατρέποντάς την σε υπόλειμμα της λεηλασίας, αφού η καθημερινότητα διέπεται από τη συχνότατη κουρσάρικη τακτική εντός και εκτός Κρήτης (Δημητρόπουλος, 2004: passim 173-306, Τσακίρη, 2008: 19).

* Ευχαριστούμε τον επιστημονικό υπεύθυνο των εκδόσεων του Βενετσιάνικου Αρχείου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης κ. Γιάννη Μαυρομάτη, καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την έγκριση μελέτης του αρχειακού υλικού. Ευχαριστίες και στο προσωπικό της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης για τη βοήθειά τους και, τέλος, στον κύριο Μανόλη Γ. Δρακάκη που είχε όλη την ευθύνη του συντονισμού του Εργαστηρίου Παλαιογραφίας και την επιμέλεια του παρόντος κειμένου.

isbn: 978-960-9480-35-2
12iccs.proceedings.gr

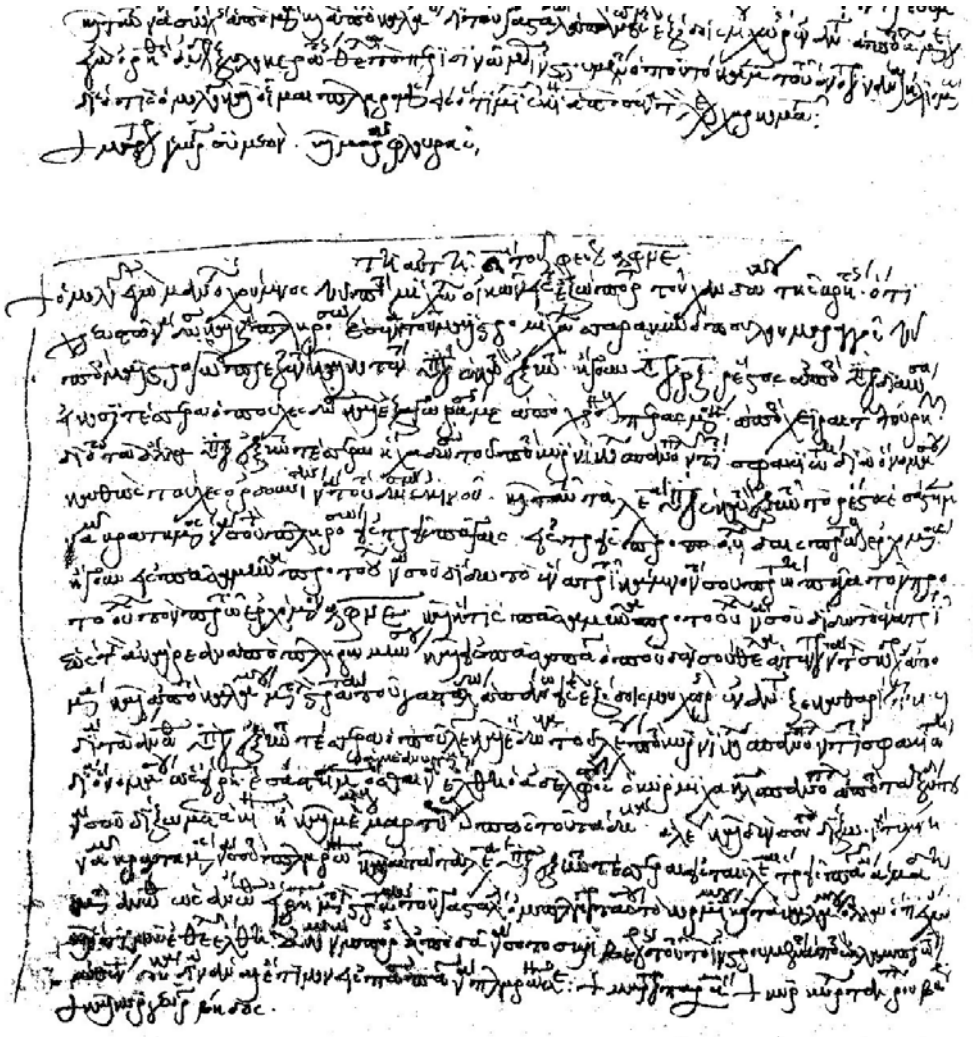

Εικ. 1.

Οι Κρητικοί μετακινούνται εξαιτίας πειρατικών επιθέσεων (Σπανάκης, 2006, Α΄: 113, 119) ως πολύτιμα φορτία ισάξια των τιμαλφών: 100 χρυσά νομίσματα αξίζει κάθε αιχμάλωτος (Σταυρινίδης 1139-Β/443, 1694), μεταβαίνοντας αιφνιδίως από την ελευθερία στη σκλαβιά και αντίστροφα. Αναζητήθηκαν εξαγορές σκλάβων στους νοταρίους. Στα 1555 «ο Μανόλης Χούμνος, οικών εις το Εξώπορτο του Χανδάκου Κρήτης» χρωστά του μαΐστρου Μιχάλη Σαρακηνόπουλου «υπέρπυρα εκατόν εξήντα ρέστος από τα υπέρπυρα διακόσια είκοσι τέσερα, οπού ’χες δώσι και εξαγωράσες με από χρόνους περασμένους από τας χείρας των τουρκών» (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, A.S.V. NOTAI DI CANDIA, Michele Mara στο εξής Mara/b. 153/49v/01/02/1555, Εικ. 1).

Την ίδια μοίρα της αιφνίδιας σκλαβιάς είχε η Λουλούδα το 1576 μαζί με τα παιδιά της: «Έστοντας κι εσύ ο ευγενέστατος άρχων μισέρ Μικέλε Μουδάτζος […] να έγραφες στον μισέρ Αντώνιο Σπήνο εις την χείον να προκουράρι να ξαγωράσι την λουλούδα κουδουμουνοπούλα με δυο της παιδιά γυναίκα εμένα του Μιχελί Αχέλι […]» (Petropulo/b.199/φ. 89v/13/01/1576/ φ. 137r, Εικ. 2).

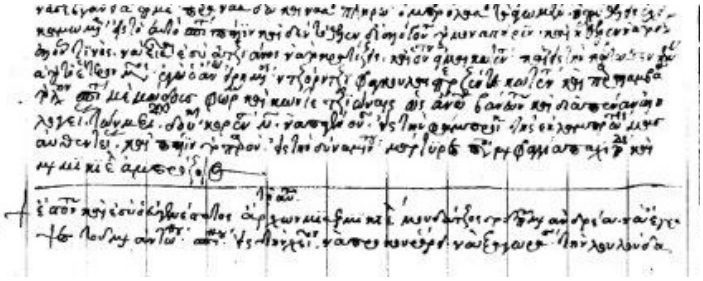

Εικ. 2.

Εικ. 3.

Ιδιαίτερη η περίπτωση του Κωνσταντή Βλάχου: «Φανερόν κάμνω εγώ Κωνσταντής Βλάχος […] κατοικούμενος με τα μέρη μου εις το χωρίον επισκοπή και τη σήμερον ευρισκόμενος εδώ εις το Κάστρον ότι έλαβα […] από τον κυρ Μακάριον Σοφιανόν μοναχόν τσεκίνια χρυσά εις χρυσάφιν […] 20 μετρητά έμπροσθεν του παρόντος νοταρίου και των κατωγεγραμμένων μαρτύρων τα οποία μου έδωκες και εμέτρησες ιντραβενήροντας ωσάν κομέσος του άνωθεν μοναστηριού και του κυρ αρσενίου και ηγουμένου του μοναστηριού του Αγκαράθου τα οποία μου έδωκες δανεικά διά χάρη φιλίας να τα δώσω εις την σκλαβείαν μου όπου εξαγόρασά την και αυτά να τα δώσω και να τα πληρώσω του άνωθεν ηγουμένου όντε μου τα ήθελε ζητήξει» (Petropulo/b.199/φ.162 v/22/06/1576) αποτελεί μια μαρτυρία για την εμπλοκή του κλήρου στις απελευθερώσεις σκλάβων, ιδίως όταν συντρέχουν λόγοι φιλίας.

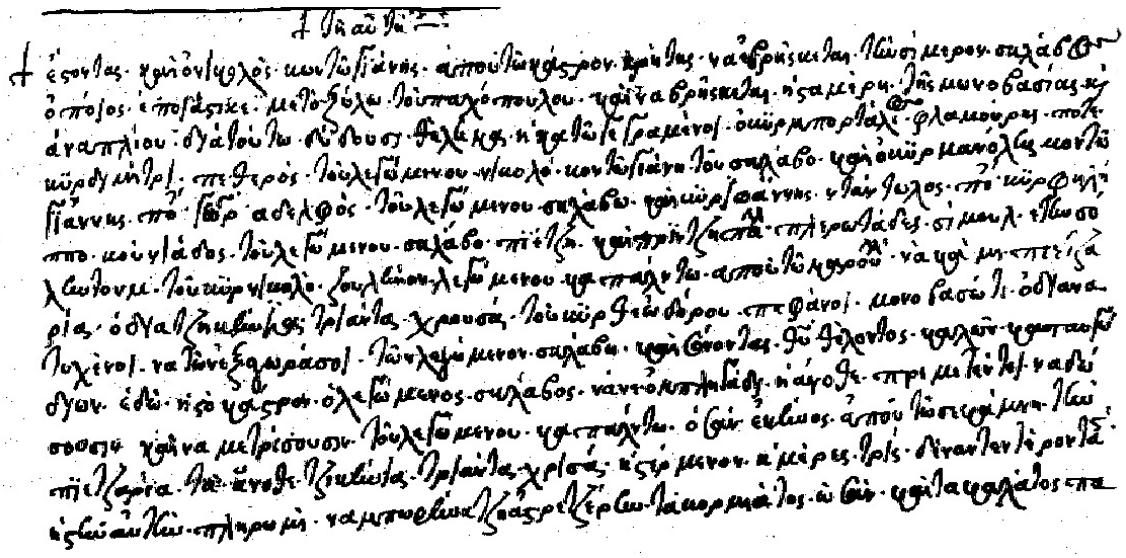

Εικ. 4.

Πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις; Θα μπορούσε να υποτεθεί η ύπαρξη ενός δικτύου αγοραπωλησιών σκλάβων; «Ο Νικολός Κωντωγιάνης απού τω κάστρω της κρήτης» είχε την ατυχία «να βρήσκεται […] σκλάβος ο οποίος εποιάστικε με το ξύλω του Παχόπουλου και να βρήσκεται ης τα μέρη της μονωβασίας κι αναπλιού». Για την απελευθέρωσή του εργάζονται οι «κυρ Μπορτάλιος Φλαμούρης πεθερός του λεγώμενου Νικολό Κοντωγιάνη του σκλάβο και ο κυρ Μανόλης Κοντογιάννης ποτέ Γεώργ(η) αδελφός του λεγώμενου σκλάβω και κυρ Ιωάννης Ντάντωλος ποτέ κυρ Φηλήππο κουνιάδος του λεγώμενου σκλάβο». Η αμοιβή ορίζεται «διά τζηκίνια τριάντα χρουσά» (Alvise/b. 45/partI/φ. 49 r/10/03/1598, Εικ. 4). Άλλοτε τα λύτρα για την απελευθέρωση σκλάβου «από τας χείρας των Τουρκών» φτάνουν τα «144 δουκάτα χρυσά βενέτικα» (Δρακάκης – Μαρμαρέλη, 2006: 485, 491).

Η πολυπόθητη απελευθέρωση αποκαλύπτει ένα «δίκτυο ανεύρεσης και επαναπατρισμού αγνοουμένων», το οποίο περιγράφεται με σαφήνεια σε διαδοχικές πράξεις (Δετοράκης, 1996: 147-148). Στα δίκτυα εμπλέκονται ώς έναν βαθμό στις απελευθερώσεις «οι αρχές της Βενετίας, χορηγώντας έγγραφα πειρατικών επιθέσεων λόγου χάρη το 1582 για τη ρότα Κρήτη-Ρόδος, προκειμένου οι συγγενείς των αγνοουμένων να διευκολυνθούν στην αναζήτηση των αγαπημένων τους» (Πλουμίδης, 2000: 38). Καταγράφεται ότι «[…] ο κυρ-Νικολός Ζουληνός λεγώμενος καπελέτος […] προμετέρω ιντεράδω να δώσω και να πλερώσω του μρ Τζουάννε Ιεροσολυμίτη […] τζηκίνια χρισά ης χρισάφι νούμερον έντεκα και λύτρες αργυρές ευτά (7) τα οποία ήδοκε και εμέτρισε ο λεγόμενος μρ Τζουάνες του κυρ Μανόλη του Γεώργη απού τη Λίντο[1] και την σήμερον εβρησκόμενος εδώ ης το κάστρον […] διά όνομα του Νικολό και το Γιάνι τον σκλάβο απού τον εξαγώρασε […]». Οι κινήσεις του κυρ Μπορτάλιου Φλαμούρη, πεθερού του Νικολό Κωντωγιάνη λεγώμενου σκλάβου, καταγράφονται, στις 29/04/1598 όταν «ο κυρ Μπορτάλιος Φλαμούρης […] προμετέρει να δώσι και να πλερώσι του κυρ Νικολού Ζουληνού […] τζηκίνια χρισά ης χρισάφι έντεκα και λύτρες ευτά (7) […]» (Alvise/b. 45/φ. 63v/29/04/1598).

[1] Εδώ μάλλον η Λίνδος της Ρόδου. Αναφέρεται το Λίντο της Βενετίας (Πανοπούλου, 1988: 161).

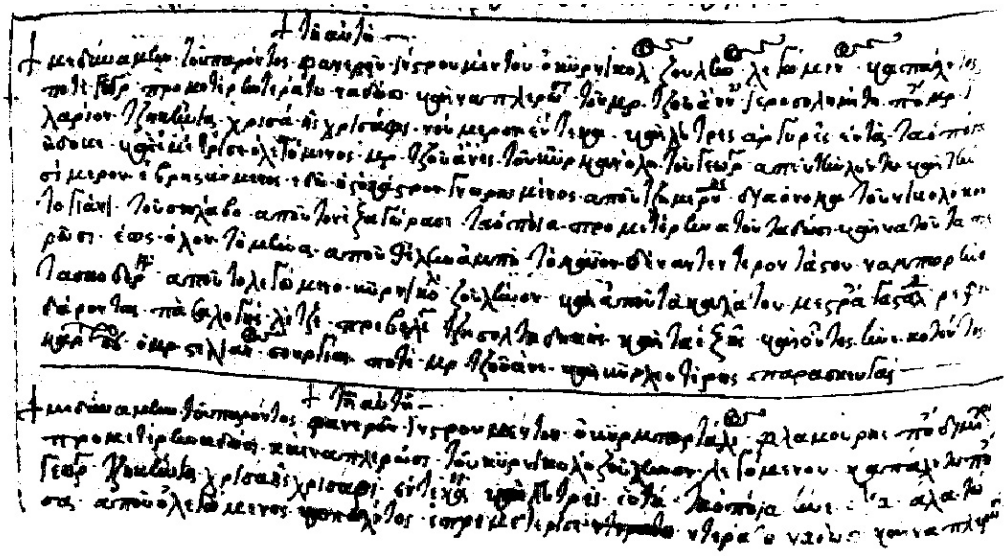

Εικ. 5.

Το δίκτυο αποτελείται από τους κυρ Νικολό Ζουληνό, σύνδεσμος του μισέρμε, τους συγγενείς του σκλάβου, μισέρ Τζουάνε Ιεροσολυμίτης κεφαλαιούχος, κυρ Μανόλη Πηλάκη «απού τη Λίντο», σύνδεσμος μισέρ και σκλαβοπάζαρου στη Ρόδο. Αυτός διενεργεί και την εξαγορά στο τελικό της στάδιο. Η ιστορία ολοκληρώνεται σε τρία επεισόδια-νοταριακές πράξεις (α-γ). α) Alvise/b. 45/φ. 49 r/10/03/1598. β) b. 45/φ. 63 v/29/04/1598. γ) b. 45/φ. 63 v/29/04/1598).

Τα ίδια πρόσωπα που συστήνουν το παραπάνω δίκτυο εμφανίζονται σε δύο επιπλέον πράξεις (Alvise/b. 45/φ. 166 r/31/04/1599, Alvise/b.45/φ. 166v/02/05/1599), συνολικά πέντε, επιτελώντας ο καθένας τον ρόλο του, καλύπτοντας ένα έτος. Στην τελευταία πράξη εμφανίζεται ακόμα ένας ευγενής, ο μισέρ Τζώρτζι ντε Τομάζω (Alvise/b. 45/φ. 166v/02/05/1599). Σκλαβώνεται και ο «Θοδωρίς Ροδάκινος […] ήθελε να πιαστί σκλάβος από καιρό περασμένον

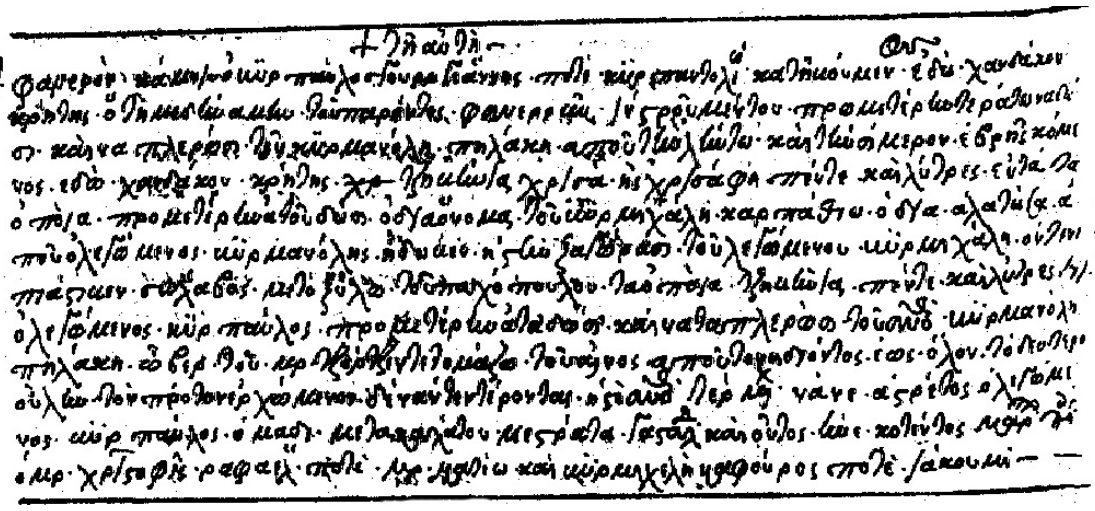

Εικ. 6.

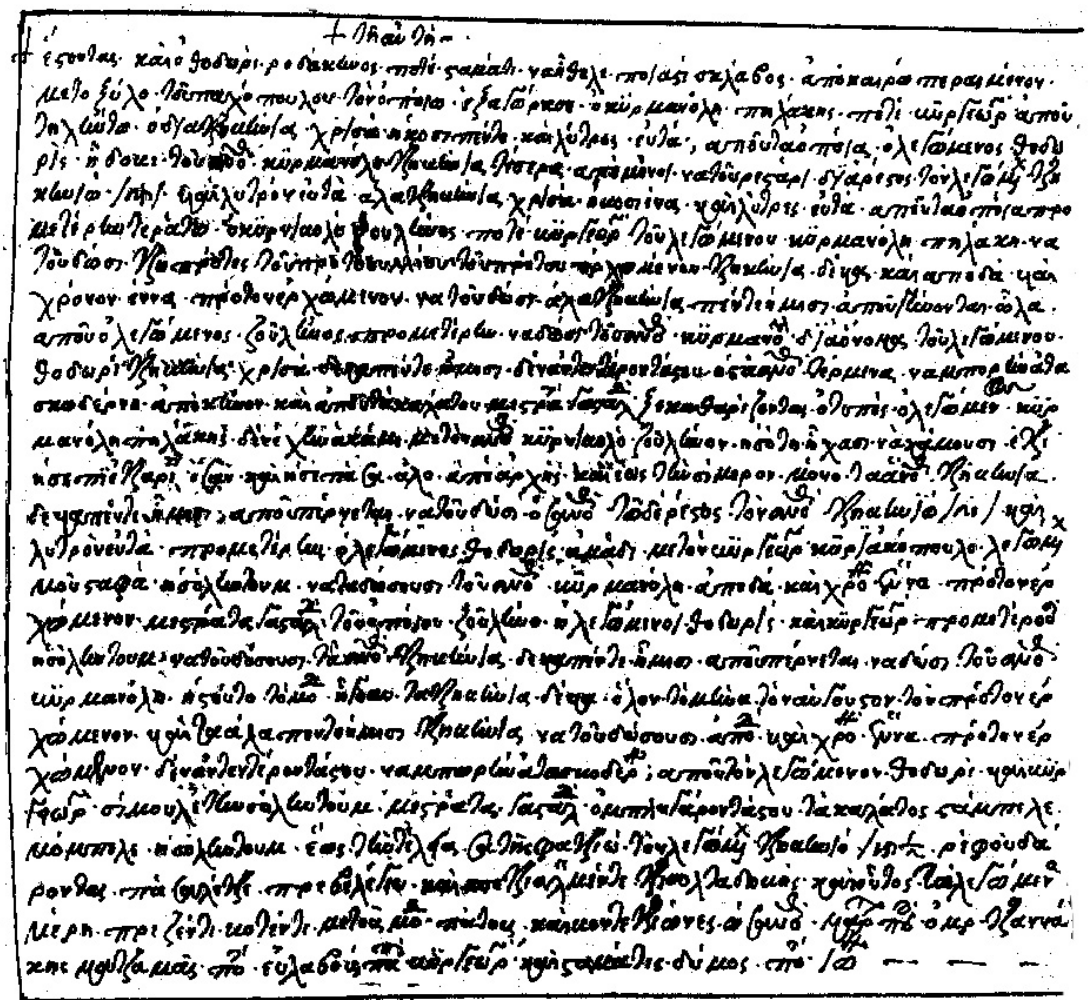

Εικ. 7.

με το ξύλο του Παχόπουλου[2] […]», ο οποίος εξαγοράστηκε από τον γνωστό πλέον «κυρ Μανόλη Πηλάκη απού τη λείντω» (Alvise/b. 45/φ. 166 r/31/04/1599, Εικ. 7).

Ο κυρ Μανόλης Πηλάκης είναι πλοιοκτήτης και διενεργεί εμπόριο και επενδύσεις στο όνομα του μρ Τζουάννε Ιεροσολημήτη «εγώ μανόλης του γεώργι απού τη λείντω […] ότι πός επήρα από σένα το μρ Τζουάννε Ιεροσολημήτη […] κρασά λογάδα […] τα οποία προμετέρον και ομπληγάρομαι να τα φορτώσο με το ξήλο μου […]» (Alvise/b. 45/φ. 64 r/29/04/1598, Εικ. 8).

Ανθρώπινες ιστορίες και περιπέτειες σώζονται στις νοταριακές καταγραφές. Ανιχνεύεται ο ρόλος των νοταρίων και το πώς καταφέρνουν να κινούνται στα όρια του νόμου και της παρανομίας. Τους ευνοεί το δίκαιο της θάλασσας και κατ΄ επέκτασιν το δίκαιο της Γαληνοτάτης (Τσακίρη, 2008: 29, 33); Συντάσσουν ανενόχλητοι συμβόλαια απελευθερώσεων και συναφών συμφωνητικών με ανθρώπους που κινούνται στο περιβάλλον της πειρατείας, του κουρσέματος και των σκλαβοπαζάρων. Ο Σφακιανός Μανούσος Γιανιστόπουλος μπαίνει καπετάνιος σε φούστα πειρατική και λαμβάνει χρήματα από τον «άρχοντα της Κρήτης μισέρ Ντζουάν

[2] Αναφέρεται ο Παχόπουλος ως εγγυητής (Πανοπούλου, 1988: 204).

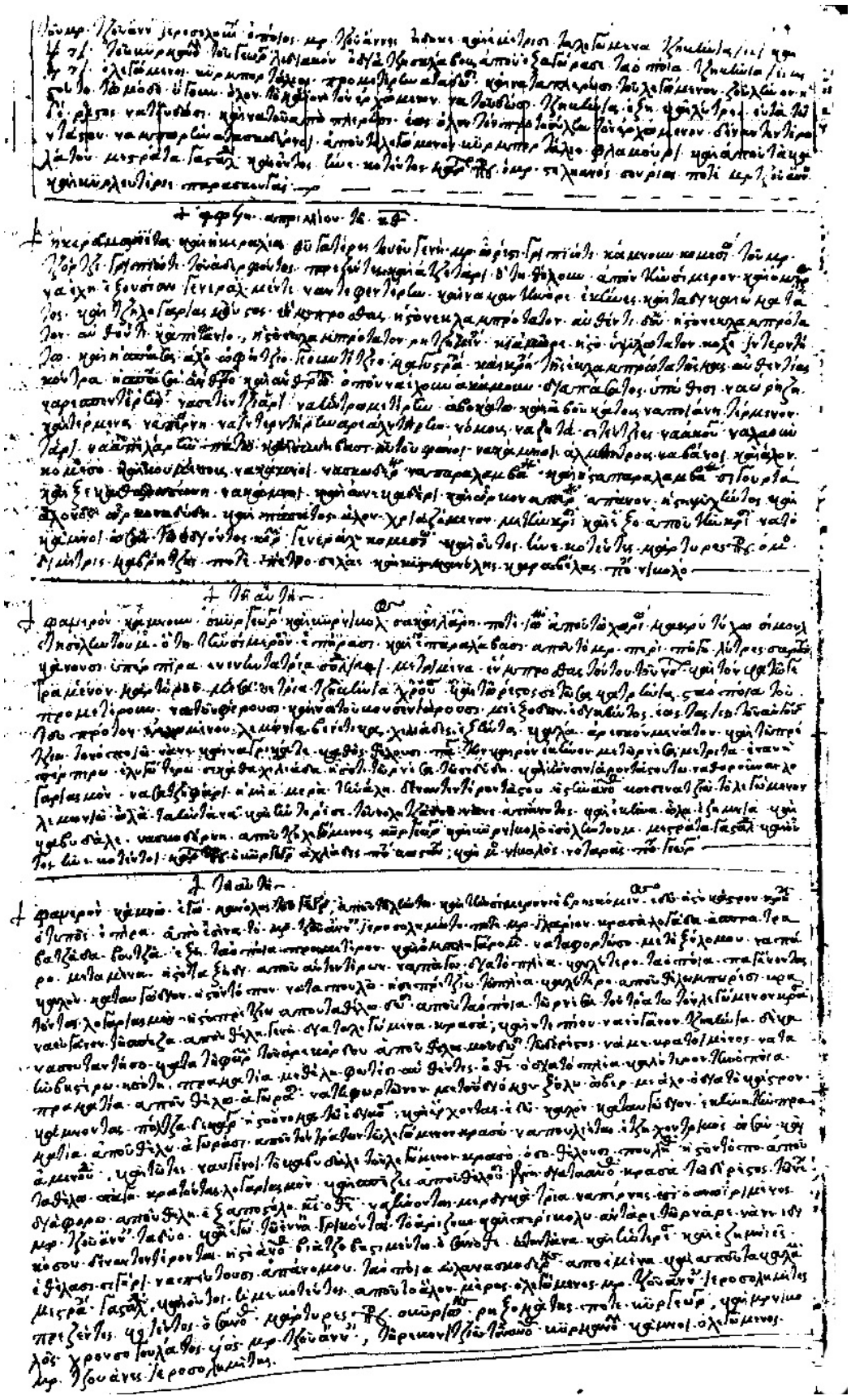

Εικ. 8.

Γιαλινά δουκάτα κορέντε πενήντα», ενώ υπόσχεται να δώσει το διάφορον του άρχοντα «κατά την τάξιν των κρουσάρων» (Μαυρομάτης, 2006: 823). Στα 1539 άλλος Σφακιανός πειρατής συμφωνεί να δουλέψει σε φούστα ως «σύντροφος σκάπουλος» και «ό,τι κερδέσω με το σπαθί μου να 'νοι δικό μου […]» (Μαυρομάτης, 2006: 180-181). Στις 21/11/1338 ο σεβαστός Δαιμονογιάννης και ο Γεώργιος Λαπαρδάς πούλησαν στον ρέκτορα Κρήτης Marco Erico έναν Τούρκο σκλάβο αξίας 25 υπερπύρων (Γάσπαρης, 1999: 32). Δεν διστάζουν στο συμβόλαιο να αναφέρουν τους όρους της μοιρασιάς της λείας «κατά το κονσουέτω των κρουσάρων». Τέλος, δύο άρχοντες από τον Χάνδακα προσλαμβάνουν έναν καπετάνιο, ναυλώνουν μια φούστα και ετοιμάζονται για κούρσος (Μαυρομάτης, 2006: 103).

Η Βενετία βασίζεται στη θάλασσα, το Δίκαιό της συμπίπτει με αυτό της θάλασσας και η πειρατεία αποτελεί φυσική της προέκταση. Πειρατές και «κρουσάροι»[3] διαφεντεύουν πέλαγα. Ανάμεσά τους, μουσουλμάνοι (Mara/b.153/φ.49v/04/02/1545), Οθωμανοί κουρσάροι (Σαρηγιάννης, 2011: 49), χριστιανοί, Γάλλοι (Senato Dispacci/b.1/27/01/1603) και Κρήτες μαρτυρώνται στην Κρήτη (Δετοράκης, 1996: 142, Pashley, 1837: passim 81-87). Ο καπετάν Μανιάς, πρώην πειρατής, μετατρέπεται σε οδηγό του Pashley.[4] Εντυπωσιάζει ο αριθμός των κουρσάρικων «επιχειρήσεων» που είχαν αναλάβει οι ιππότες της Μάλτας στη Μεσόγειο (Devrim, 2008: 209-283, Spratt, 1865: 245-246).

Ανενόχλητοι χαράσσουν ρότες, όπως Αξά-Χίος-Κρήτη, όπου αρπάζεται η Κασσάνδρα και η οικογένειά της από Τούρκους πειρατές. Πουλήθηκαν και παρέμειναν στην Κρήτη (Κακλαμάνης, 1993: 156, στ. 47-48, 233-236). Άλλη ρότα περιγράφεται στον *Στάθη* από τις ακτές της Μολδαβίας, στο νησί του Δία, έπειτα στη Μονεμβασιά, όπου γίνεται το σκλαβοπάζαρο, μετά στη Ζάκυνθο και τελικώς στην Κρήτη (Martini, 1976: 78, στ. 41-42, 91, στ. 249-262, 139 στ. 315-316, 140 στ. 321-330, 335-340). Κρουσάροι εξουσιάζουν ανθρώπους, περιουσίες και πολιτείες. Κανείς δεν ήλπιζε να γλιτώσει ο ίδιος ή τα υπάρχοντά του, όταν οι κουρσάροι αποφάσιζαν να επιτεθούν (Πλουμίδης, 2000: 33).

Χριστιανοί ήταν οι πειρατές του πλοίου Santa Maria Bonaventura και μάλιστα Γάλλοι με ρότα από την Αλεξάνδρεια προς Χάνδακα. «Σητεία 27/01/1603. Το Santa Maria Bonaventura έπλεε από την Αλεξάνδρεια. Φυγάδες δώδεκα και άλλοι τόσοι έφυγαν από το πλοίο μέσα σε μια βάρκα με κλοπιμαία από εμπόρους γαλλικών πλοίων. Πιάστηκαν στο λιμάνι της Σητείας, ανακρίθηκαν και αφέθηκαν ελεύθεροι (Senato Dispacci/b. 1/27/01/1603).[5] Το πλοίο είχε προορισμό την Candia. Οι αρμόδιες αρχές διενήργησαν λεπτομερή ανάκριση. Οι φυγάδες-πειρατές πέρασαν από τα Κουφονήσια κι εκεί ανακάλυψαν τρία vasselli. Μερικοί από τα vasselli πήγαν με τους φυγάδες και οι υπόλοιποι έμειναν εκεί» (Senato Dispacci/b.1/27/01/1603). Δίνονται με μια ανάσα οι πειρατές, οι θέσεις ενέδρας και κάποιες από τις ρότες τους.

---

3 Η ειδοποιός διαφορά έγκειται στο ότι οι πειρατές δρούσαν για ίδιον όφελος, ενώ οι κουρσάροι ενεργούσαν κατ' εντολή ενός ηγεμόνος ή μιας κυβερνήσεως, η οποία τους εφοδίαζε με τα *ρύσια γράμματα* ή το λεγόμενο *δίπλωμα καταδρομής* (Σίμψας, 1982: 130).

4 "Anybody perhaps might have become a pirate in the face of such propitious circumstances" (Tenenti, 1967: 4).

5 Τα έγγραφα αυτά εντοπίστηκαν και παραχωρήθηκαν από την Αριστέα Γρατσέα και χρησιμοποιήθηκαν στη διπλωματική της εργασία με τίτλο: «Μετακινήσεις και μεταφορές στο Αιγαίο. Επιστολές Βενετών αξιωματούχων προς την Γαληνοτάτη στα έτη 1603-1604».

Μια συντροφιά της θάλασσας στις 15/04/1575 αναφέρει χαρακτηριστικά ότι δεν αναλαμβάνει καμία ευθύνη αποπληρωμής ζημίας «να ήθελεν λάχει γη τζακισμός, οπού να χαθεί η πραγμάτεια μου σκλαβεία το οποίον ο Θεός να μην το ωρίση, να μην σου απηλογούμε σου, μούδε εγώ, μούδε ο πριντζιπάλαις, εις καμίαν λογίς πράγματα …» (Petropulo/b. 199/φ. 13 r/14/04/1575). Το ταξίδι ξεκινάει από τον Χάνδακα για Κέρκυρα, έπειτα στη «Σκλαβούνοις», μετά Βενετία και τέλος πίσω στον Χάνδακα. Ο φόβος, ως ρήτρα, υποδηλώνει πιθανότατα το πέρασμα από μια πειρατική ρότα. Το ίδιο αναφέρεται για όποιο πλοίο είχε προορισμό κρητικά λιμάνια εκτός του Χάνδακα (Πανοπούλου, 1991: 425).

Η έκταση, η ένταση και η συχνότητα της πειρατικής δράσης ωθούν τους proveditore και procuratore να γράφουν απελπισμένοι στον Δόγη. Ο Αλεβίζε Πριούλη, Γενικός προβλεπτής αναφέρει στις 29/05/1603: «Στο τέλος του έτους διαπίστωσα μια μεγάλη έλλειψη σιτηρών στην περιοχή των Χανίων, η οποία συνέβη επειδή: α) το πέρασμα του αρχιπελάγους είναι πολύ καλά αποκλεισμένο εξαιτίας πειρατικών πλοίων που εμποδίζουν τόσο τις βάρκες από Χανιά προς τα νησιά του Αιγαίου, όσο και τα caramousali που έφερναν στο βασίλειο σιτηρά και β) η εξαγωγή σιτηρών από αυτό το βασίλειο παρά τις απαγορεύσεις της Γαληνοτάτης από λιμάνια του νησιού, όπου ήταν δύσκολο να ελεγχθούν» (Senato Dispacci/φ. 4r–5r/29/05/1603, εικόνα 9). «Με την άφιξή μου φρόντισα να αγοράσω για λογαριασμό του δημοσίου μεγάλες ποσότητες σιτηρών για τον στρατό και τον λαό […]. Ελπίζω οι δυσκολίες αυτές να καμφθούν […]. Έγραψα στον Βάιλο της Πόλης να παροτρύνει τους καραβοκύρηδες των caramousali σιτηρών να περάσουν από εδώ, ελπίζοντας πως με το πέρασμα των γαλερών θα απομακρυνθούν τα bertoni di corso και θα φτάσουν τα caramousali με ασφάλεια στην Κρήτη» (Senato Dispacci/φ. 147r-148r).

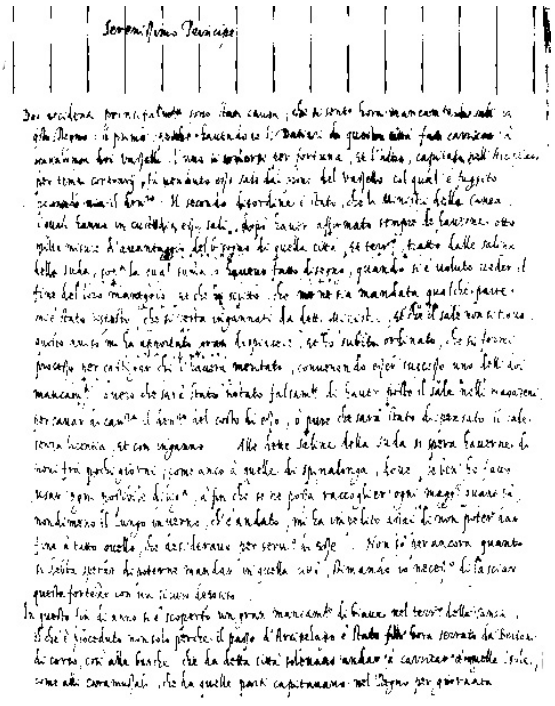

Εικ. 9.

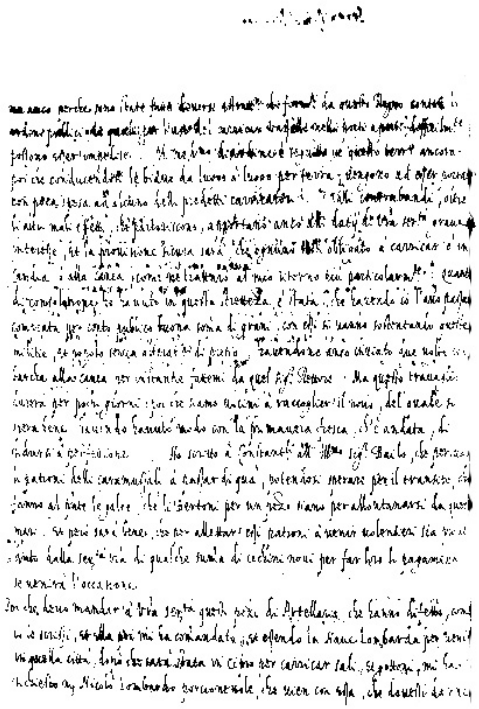

Εικ. 10.

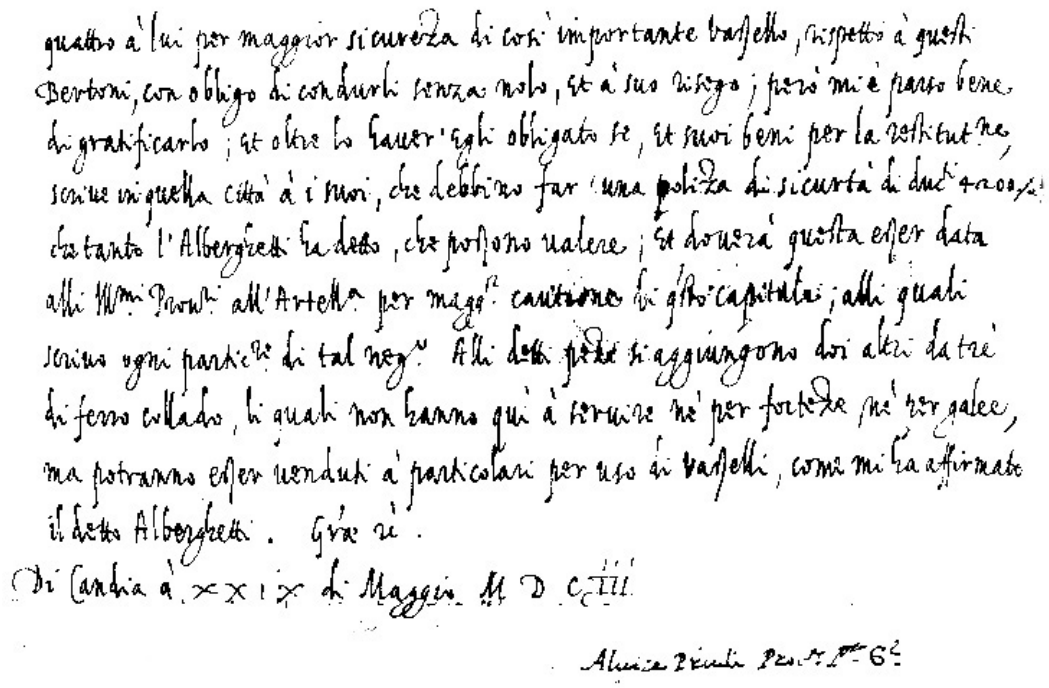

Εικ. 11.

Η Βενετία είναι ήδη εξαρτημένη από την οθωμανική αυτοκρατορία για την προμήθεια σιταριού. Ο Μπέρτο Ντελλαπόρτα ναυλώνει το πλοίο του με χωρητικότητα 14.000 μουζουρίων εκ μέρους του ενετικού κράτους για μεταφορά σιταριού από την Έφεσο και τη Μίλητο με προορισμό τον Χάνδακα. Τόσο δύσκολο ήταν να βρεθεί ένας έμπιστος και γενναίος πλοηγός για να μεταφέρει σιτάρι από τούρκικα λιμάνια πίσω στην Candia λόγω πειρατών και της απαγόρευσης που είχε επιβάλει ο Βαγιαζήτ Α΄ για εξαγωγή σιταριού προς την Κρήτη, ώστε ο δούκας να ζητά εγγυήσεις για την αποκλειστική μεταφορά του προϊόντος (Μανούσακας, 1958: 407-409). Το ζήτημα της «σιτάρκειας» στην Κρήτη θίγει ο δούκας Σακρέντο το 1604 (Σπανάκης, 1949: 519-533), ενώ την έλλειψη επισημαίνει ο Dolfin Venier στα 1610 (Σπανάκης, 1950α: 329). Ο Morosini το 1629 αποδίδει την ίδια έλλειψη σε ξηρασία και θεομηνία (Σπανάκης, 1950β: 76-79).

Εδώ εντοπίζεται η γεωπολιτική και γεωστρατηγική σημασία της πειρατείας. Οι πειρατικές επιδρομές των Τούρκων τον 16ο αιώνα αποκτούν χαρακτήρα οργανωμένων επιθέσεων (Holton, 1997: 22, Δετοράκης, 1996: 143) και η ένταση στις βενετοτουρκικές σχέσεις αντανακλάται σε ολοένα και αγριότερες πειρατικές επιθέσεις. Η χρήση των πειρατών ως εμπροσθοφυλακών στους πολέμους (Κραντονέλλη, 1994: 144, 286), καθιστά την τούρκικη διοίκηση αδύναμη να ελέγξει όλα τα λιμάνια της ιδίως στην περιοχή του Αιγαίου και να επιβληθεί στον θαλάσσιο χώρο. Ειδικότερα τα λιμάνια Μάλτας και Σούδας είχαν πρόβλημα ανεφοδιασμού (Πανοπούλου, 1991: 425), καθώς τα εμπορεύματα θα έφταναν στη Βενετία «αν δεν τα έκλεβαν οι κουρσάροι» (Σπανάκης, 1950β: 104).

Η πειρατεία έφθειρε τη δύναμη της Βενετίας και οι περιοχές που βίωσαν τις περισσότερες *βαρβαρέζικες* πειρατικές επιδρομές ήταν το Αιγαίο, το Ιόνιο, η Αδριατική και η ρότα Σικελίας -Γιβραλτάρ. Ήταν οι ίδιες περιοχές, όπου διαμορφώθηκε το σκηνικό των μαχών των κυριότερων ανταγωνιστών. Η δράση των Κροατών πειρατών κλυδωνίζει τη διεθνή διπλωματία μετά το 1540 και διαβρώνει τις σχέσεις Βενετίας-Αυστρίας, καθώς και αυτή του Πάπα με τους Οθωμανούς (Tenenti, 1967: xvi-xvii,3,4,7). «Άραγε η θαλασσοκρατία είναι ένας γνήσιος τρόπος άσκησης πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας;» (Horden, 2014: 151).

Οι πειρατές καθορίζουν ώς έναν σημαντικό βαθμό τον συσχετισμό διεθνών δυνάμεων της εποχής, άλλοτε βάλλοντας κατά του κράτους της Γαληνοτάτης (Δετοράκης, 1996: 143) και άλλοτε υπερασπίζοντας τα συμφέροντά της, κυρίως όμως ενεργούν με γνώμονα το ίδιον όφελος. Η Βενετία ευνοούσε την πειρατεία κατά των Οθωμανών σε πολεμικές συρράξεις (Πλουμίδης, 2000: 32) και η ασφάλεια στη Μεσόγειο και το Αιγαίο αποτελούσε και αποτελεί γεγονός υψίστης σημασίας (Περράκης, 2006: 31-32). Η άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων στην ανοιχτή θάλασσα άρχισε ήδη από τον 16ο αιώνα και η ελευθερία των θαλασσών σε σχέση με τα δικαιώματα των κρατών αποτελεί ταυτόχρονα μονομερές συμφέρον υπέρ της διεθνούς κοινότητας. Υπογραμμίζεται ότι ο όρος "ασφάλεια" στη θάλασσα προσδιορίζεται νομικά στις μέρες μας ως «όρος εξελισσόμενος αναλόγως των συμφερόντων των κρατών […]» (Περράκης, 2006: 32).

Οι Βενετοί απέτυχαν να εφαρμόσουν μια αποτελεσματική λύση κατά της πειρατείας. Οι σχετικές αναφορές αξιωματούχων προς τη Βενετία συνεχίζονται σε όλο τον 17ο αιώνα. «Για την μετακίνηση πλοίων φορτωμένων με σιτάρι από τα Κύθηρα προς την Κέρκυρα απαιτείται εξοπλισμός γαλερών των Ιονίων Νήσων για να πατάξουν την πειρατεία στην περιοχή» (Senato Dispacci/b.1/φ. 80r-81r). «Περισυλλέχθηκαν ναυτικοί του Santa Maria Bonaventura με βάρκα της Ιεράπετρας, καθώς το πλοίο τους δέχτηκε πειρατική επίθεση. Έφτασε βάρκα ανατροφοδότησης και υπάρχει πλήρης αναφορά του καραβοκύρη για το τι συνάντησε στο ταξίδι του» (Senato Dispacci/b.1/φ.86v-90v). Υπήρχαν και υπάρχουν οι πειρατές που πλέουν, υπάρχουν και οι πειρατές που «επιπλέουν» στη διεθνή πολιτική σκηνή και μετακινούνται κατά το δοκούν του ισχυρού. Αξιοσημείωτος ο προσδιορισμός του πειρατή σήμερα ως hostis humanis generis (Περράκης, 2006: 34). Αντίφαση αποτελούν οι Αλγερινοί κουρσάροι και οι καπετάνιοι τους συγκροτούσαν φιλανθρωπικά ιδρύματα (Fusaro, 2010: 85).

Η μεγαλόνησος «προκαλεί» και ενθαρρύνει την πειρατεία ως φυσική και γεωγραφική οντότητα (Δετοράκης, 1996: 141), (Σπανάκης, Ε΄, 1969: 174), (Καλομενόπουλος, 1894: 143, 158, 255, 256). Τα Κουφονήσια αποτελούσαν φυσικό λιμάνι και κρησφύγετο των κουρσάρων από όπου εφορμούσαν σε όποιο πλοίο παρασυρόταν από τα ρεύματα τη νύχτα. Παρά το γεγονός ότι έστηναν ενέδρα στο ανατολικό άκρο της Κρήτης, στον κάβο Σίδερο (Spratt, 1865: 243-244), οι μεταφορές των προϊόντων διευκολύνονταν από την ύπαρξη πολλών μικρών λιμανιών στη βόρεια ακτή της Κρήτης με επίκεντρο τρία μεγάλα λιμάνια, του Χάνδακα, των Χανίων και του Ρεθύμνου, ωθώντας στην έντονη ναυτιλιακή κίνηση και την ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών (Γάσπαρης, 1991: 74). Φυσική συνέπεια η σύμφυτη ανάπτυξη της πειρατείας.

Στην παραπάνω αναφορά του Πριούλι δηλώνεται ρητά: «Ένας άλλος λόγος (έλλειψης σιτηρών) είναι η εξαγωγή σιτηρών από αυτό το βασίλειο παρά τις απαγορεύσεις της

Γαληνοτάτης από λιμάνια του νησιού, όπου ήταν δύσκολο να ελεγχθούν. Η ίδια αταξία παρατηρείται και σε αυτό το τεριτόριο (εννοεί τον Χάνδακα), αφού μεταφέρονται τα σιτηρά από τόπο σε τόπο διά ξηράς με λίγα έξοδα από τους μεταφορείς». Η Βενετία αδυνατεί να ελέγξει τόσο τα λιμάνια, όσο και τα οδικά δίκτυα της Κρήτης. Οι καταγεγραμμένοι Κρήτες κουρσάροι απαντούν στη βιβλιογραφία και πολλοί άλλοι προσδιορίζονται μόνο με τον τόπο καταγωγής τους, όπως οι Σφακιανοί (Κραντονέλλη, 1991: 383, 384), οι οποίοι δεν δίσταζαν να επιτίθενται κατά τη διάρκεια της μέρας στον Χάνδακα (Τσακίρη, 2008: 310). Μάλιστα πολλές φορές συνεργάζονται με Μαλτέζους κουρσάρους. Ο Olivier διασώζει ότι «στα Σφακιά υπάρχει ένα μικρό λιμάνι που συντηρεί επτά με οκτώ μεγάλα πλοία, τα οποία οι Σφακιανοί χρησιμοποιούν για το εμπόριό τους και μερικές φορές επίσης για την πειρατεία προς μίμηση των προγόνων τους. Οι Μαλτέζοι στις επιδρομές τους σύχναζαν στο λιμάνι των Σφακίων, όπου ήταν καλοδεχούμενοι από τους κατοίκους, οι οποίοι τους περιποιούνταν παρέχοντάς τους προμήθειες και κάθε βοήθεια που είχαν ανάγκη» (Δελτία Σταυρινίδη: Olivier).

Ο Σφακιανός πειρατής Μιχαήλ Σπανόπουλος «ντίτο σφακιώτης» περιβόητος για τη δράση του «εθεάθη» να ασκεί πειρατεία 15 χρόνια ενωρίτερα[6] (1555) από ό,τι τοποθετείται στη βιβλιογραφία. Ενώ φαίνεται να είναι σεσημασμένος πειρατής, μπορεί και τροφοδοτεί ανενόχλητος ένα ολόκληρο σύστημα οικονομικής εκμετάλλευσης και διενεργεί πειρατικές επιδρομές, όπως κομψά τίθεται «εσάστημεν να με ανυμένη ώστε να έλθει ο αδελφός του ο κυρ Μιχαήλ Σπανόπουλος από το ταξίδι του» (Mara/b.153/φ.49v/01/02/1555), εν συνεχεία αιχμαλωτίζει ανθρώπους και βάζει τον αδελφό του Νικολό Σπανόπουλο να μαζεύει τα λύτρα. Όπως ορίζει ο νόμος της σιωπής, υπάρχει και εδώ ο άνθρωπος-σύνδεσμος μαΐστρος Μιχάλης Σαρακηνόπουλος, ένας «αθώος» μαραγκός.

Οι σκλάβοι πειρατικών επιδρομών ακούσια έχαναν την ελευθερία τους. Ωστόσο οι σκλάβοι αγγαρειών (Krousso/b.40/φ.275r/27/04/1636) άλλοτε προσπαθούν να αποφύγουν τα κάτεργα (Τζομπανάκη, 2008: 51) κι άλλοτε μπαίνουν σε αυτά για να γλιτώσουν αδελφούς (Galano/b. 130/φ. 24r/01/07/1618). Μάλιστα συστήνουν και αδελφότητες αντισκάρων (Krousso/b.40/φ. 217v/30/01/1633). «Με δήναμιν του παρόντος φανερού ινστρουμέντου της αδελφότητος για το κάτεργο μόνο οι κατωγεγραμμένοι κατοικούμενοι όλοι εις το χωρί(ο) βελούλι ήρθασι στον κατωγεγραμμένον σασμό ο οποίος να γρικάται στον καιρό τζη ζωής τος ήγουν να ’νιε κρατημένοι για το φετινό χρόνο από μεσοθιό του Φε(βρουαρίου) πρώτου ερχόμενου 1632 να δίδουσι ο κάθα είς ένα ρεάλι του ευλαβέστατου π(α)π(ά) κυρ Μιχαήλ Χορτάτζη Καηνόλιτζη οπίους κάνουσιν κάβους να τα σκοδάρουσιν άνιε ποτέ κάδα για τζηκατεργάρους όπου θελεβγάλη η αφεντιά μας απού το άνωθεν χωρίο ετούτον το χρόνο να τα δίδουν να βάνουν αντισκάρ(ους) […].» Το ίδιο γίνεται στο χωριό λιγόρτινο (Krousso/b. 40/part III/φ. 333 r/11/03/1638).

Στα 22 αδημοσίευτα έγγραφα του Πετρόπουλου που αφορούν συμφωνίες αντισκάρων και καλύπτουν το χρονικό διάστημα μόλις 16 ημερών 15/5/1575-31/5/1575 εντυπωσιάζουν οι αμοιβές, καθώς οι κατεργάρηδες σπάνια επέστρεφαν ζωντανοί. Κυμαίνονται από 5-14 τζεκίνια και περιλαμβάνουν είδη πρώτης ανάγκης «ένα χειρομέριν σύμπετζον καλόν […] (Petropulo/ b.199/φ.5r/15/03/1575) «ακόμη να μου φέρεις και ένα γαμπά, ένα κομάτι τυρί, ένα ποκάμισο

6 Κραντονέλλη,1991: 383-384.

[…] (Petropulo/b. 199/φ. 8r/21/03/1575) ως συμπλήρωμα της χρηματικής αμοιβής. Τι γίνεται όμως όταν ο γιος ενός μισέρ αποφασίζει να δουλέψει ως κατεργάρος στις 15/03/1575: «[…] εγώ νικολός μαντρικάρις υός του μισέρ στεφανή, οικών και αυτός, εις τον χάνδακα της κρήτης […] ότι ομπληγάρω και εγώ ο πριντζιπάλες να πάγω, να δουλεύσω, εδά στο κουπήν με το κάτεργον του αγίου μάρκου του ποτέ μισέρ φραντζέσκου […]» (Petropulo/b.199/φ.5r/15/03/1575). Απόπειρα σωφρονισμού του νεαρού ή οικονομική εξαθλίωση του μισέρ;

Κάποτε ολόκληρα χωριά συμμετέχουν ως αντισκάροι στις γαλέρες. Πενήντα τρεις άνδρες από το ίδιο χωριό πηγαίνουν ως σκλάβοι στα κάτεργα (Ηλιάκης – Χρονάκη, 2002: 190-191). Οι συμφωνίες αντισκάρων συνεχίζουν με αμείωτο ρυθμό (Πανοπούλου, 2015: 105, 113, 120, 124, 128, 132) ωθώντας τον Basilicata στα 1630 να τους θεωρήσει «ανυπόφορους και επιζήμιους, τόσο στο δημόσιο, όσο και στους ιδιώτες […]» γι' αυτό και προτείνεται «να απαγορευτεί ο θεσμός των αντισκάρων» (Σπανάκης, 1969:231-233).

Διερεύνηση των όρων *ελευθερία* και *λεηλασία* ως κοινωνικά βιώματα και απόρροια πολυετούς και συνεχούς κουρσάρικης δραστηριότητας εντός και εκτός Κρήτης με ορμητήριο την Κρήτη (Σπανάκης Α΄, 2006: Ηράκλειο: Επισκοπή 272, Χάνδακας 291, επαρχία Καινουρίου 326, Καλοί Λιμένες 340, Καστέλι 376, Κουδουμάς: λεηλασία από πειρατές 425. Στα Χανιά: Αλίκαμπος 93, Γκουβερνέτο 229, Γωνιάς Μονή, της Κυρίας Οδηγήτριας 244, Δράμια 256, Καθολικό 324, Κακοδίκι 329, Κίσαμος ή Καστέλι: λεηλασίες πειρατών 401, Κομητάδες: λεηλασίες πειρατών 419. Στο Λασίθι: Αγία Σοφία: λεηλατήθηκε από Τούρκους πειρατές 14ο και 15ο αιώνα 49, Άγιος Νικόλαος: ο Enrico Pescatore το ονόμασε Μιραμπέλλο 75, 76, Αγόροι: σκλαβοπάζαρο 83, Γδόχια: αμέτρητες πειρατικές επιδρομές κατά τον Μεσαίωνα 218, Ζου: ο Μπαρμπαρόσα αιχμαλώτισε τους κατοίκους το 1533 και ο Γεώργιος Καντανολέος τους εξαγόρασε 387, Μονή Καψά: λεηλασία από πειρατές 387).

Οι μετακινήσεις των σκλάβων προβληματίζουν, καθώς ήδη από τον 14ο αιώνα απαγορεύεται η διακίνησή τους από την Candia προς οποιοδήποτε άλλο λιμάνι (Μανούσακας, 1958: 401-402). Ωστόσο είναι γνωστό το σκλαβοπάζαρο στο Μεγάλο Κάστρο και στην αγορά των Χανίων, όπου πωλούνται ταύροι και σκλάβοι από τη Βεγγάζη (Pashley, 1837: 104) και το καθεστώς της δουλείας δεν είναι απαγορευτικό. Το κοινωνικό βίωμα του κούρσους ανιχνεύεται και καταδεικνύεται στις πρωτογενείς αδημοσίευτες και δημοσιευμένες αρχειακές πηγές, οι οποίες βρίθουν επιθέτων σχετικών με τις πειρατικές επιδρομές και εμπειρίες (Δημητρόπουλος, 2004: 115-116). Όποιος ταξίδευε τον 16ο αιώνα ήταν πιθανό να μη φτάσει στον προορισμό του ή να χάσει το καράβι του ή να σκλαβωθεί, φαινόμενα συχνά και καθημερινά (Πλουμίδης, 2000: 33). Εντοπίστηκαν στον Alvise 25 διαφορετικά ονόματα με το επώνυμο «Σαρακηνόπουλος», 30 με το «Σκλάβος» και 5 συναφούς σημασίας τοπωνύμια «Σκλαβεροχώρι, Σκλαβοβάθια» (Alvise/b. 45/φ.9r: Σκλαβεροχώρι**,** φ. 24 r: Σκλαβοβάθια, φ. 54r: Σκλαβοβάθια). Στον Krousso εντοπίστηκαν 14 ονόματα (b. 40). Σε δημοσιευμένες αρχειακές πηγές σημαίνουν τα επώνυμα Σαρακηνός, Κόρσο, Κρουσάρης (Κακλαμάνης, 2003: 71, Κρουσάραινα: 139, 172, 269: κρουσάρης), Σαρακινόπουλος. Ο Ιωάννης Σαρακινόπουλος πιάστηκε αιχμάλωτος από τους πειρατές (Μαυρομάτης, 1994: 177) (Γρυντάκης, 2003: 56, 153, 107, 153, Σαρακηνοπούλα:

316, Κόρσο: 89, Κρουσάρης: 114, Κρουσαροπούλα: 291), Σκλαβοπούλα (Μαυρομάτης – Γεωργακόπουλος, 2008: 865-867, Κακλαμάνης, 2003: 462), ενώ στον Patena καταγράφονται μικροτοπωνύμια, όπως Σαρακηνόφουρνος, Σκλάβοι, Πίσω Σκλάβοι και ονόματα «[…] τον Ιωάννη Σαρακηνό του ποτέ Νικήτα από τους Σκλάβους» (papaNicoloPatenas/b. 215/protocollo 1ο/λ.113/φ.20r-v/06/08/1593).

Πειρατές άφησαν πίσω τους τοπωνύμια που απηχούν τα κρησφύγετά τους (Σπανάκης, Ε΄, 1969: 273 Σπανάκης, Α΄, 2006: Στο Ρέθυμνο: 121-122, Αποδούλου: 176, 208, 209, Βώσακος: λεηλασία από πειρατές, Γομαράς, Βρωμόνερο, Ρίζικας, Συμβάλλουσσα: 230, Ηράκλειο: Κρουσώνας από το «κρούσος είναι το χωριό» 444) και οι μετακινήσεις τους αποτυπώθηκαν αρχιτεκτονικά, αφού ο φόβος των πειρατών ανοικοδομεί τα φρούρια Σούδας, Γραμβούσας, Ρεθύμνου και Σπιναλόγγας (Δετοράκης, 1996: 146) ή «βάφτισαν» ανθρώπους με ανάλογα επώνυμα π.χ. Μιχελής Σκλάβος (Γρυντάκης, 2003: 206).

Το κοινωνικό βίωμα της πειρατείας απηχείται στη χρονική συνέχειά της και αντιστρόφως. Πληθώρα πράξεων μαρτυρά την ένταση του κούρσους και τη χρονική περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Απαντούν αιχμαλωσίες, απελευθερώσεις (Σταυρινίδης, 1139-Β/443, 1694, 1351-Γ/136, 1697), ακόμα και των ίδιων των πειρατών (Σταυρινίδης, 1277-Γ/76, 1305-Γ/96-98, 1302-Γ/ 95), καθώς και σημεία μεταφοράς αιχμαλώτων. Όπως οι Ενετοί, έτσι και οι Οθωμανοί απέτυχαν να περιστείλουν την πειρατεία (Greene, 2005: 113), όπως διαφαίνεται από τη συχνότητα των περιστατικών που καταγράφονται στα μεταφρασμένα κατάστιχα του τούρκικου αρχείου Ηρακλείου.

Η πειρατεία «συνεχίζεται» αδιάλειπτα και στα αρχεία της δημογεροντίας, αφού οι συνήθειες της κουρσάρικης τακτικής και της λεηλασίας εξακολουθούν να υφίστανται. Στα έγγραφα που ακολουθούν περιγράφονται δολοφονίες Κρητικών από Τούρκους ως αντίποινα στις κακές συνήθειες των πρώτων. Οι δε Κρητικοί που αναφέρονται είναι οι πρωταγωνιστές του τραγουδιού που σώζεται ώς τις μέρες μας και παρατίθεται παρακάτω (ΑΔΗ/ΚΑ 2/ΦΑΚ 23/φ.203/ΑΠΡ-ΜΑΙΟΣ 1869), Πλατανιάς. «Εφονεύθη ο Παναγιώτης Παυλάκης (Μπαντέχος) στις 17/09/1867, η σύζυγός του, τα τέκνα του […]». Ο Παναγιώτης Παυλάκης ένας από τους κουρσάρους που λεηλάτησαν τον Πλατανιά (ΑΔΗ/ΚΑ 2/ΦΑΚ 23/φ.218/ΑΠΡ-ΜΑΙΟΣ 1869): Πλατανιάς. «Εφονεύθη ο Παναγιώτης Σφακιανάκης στις 17 Σεπτεμβρίου 1867, η σύζυγός του, τέκνα 2, Μαρούλη ετών 6, Εμμανουήλ ετών 4, κηδεμών ανέλαβε ο Εμμανουήλ Σφακιανός»: άλλος ένας κουρσάρος που λεηλάτησε τον Πλατανιά (ΑΔΗ/ΚΑ 2/ΦΑΚ 23/φ.220/ΑΠΡ-ΜΑΙΟΣ1869): Πλατανιάς. «Εφονεύθη ο Πετράκης Σφακιανάκης στις 17/09/1867, η σύζυγος, τέκνα δύο, Αικατερίνη ετών πέντε, Γεώργιος ετών τεσσάρων, κηδεμών ανέλαβε ο Εμμανουήλ Σφακιανός».

Ειδικότερα, σώζεται έως σήμερα το τοπωνύμιο «στου Μπερβάδο το πάτημα» ή «στου Μπερβάδο τη λατσίδα» κοντά στον οικισμό Πλατανιά στα Αστερούσια όρη, σε υψόμετρο 760 μ., ανατολικά από την κορυφή Κόφινας και δυτικά από τους Παρανύ(μ)φους (Σπανάκης Β΄ 2006: 641). Για τη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1832 και στην τουρκική του 1842. Το τραγούδι που ακολουθεί, περιγράφει την καταστροφή του Πλατανιά από Σφακιανούς κουρσάρους.

Ε να βουλήσ' η Τρίτη κι η Τετράδη
    που 'μπαινεν ο Νικόλας στο καράβι.
Με τον καραβοκύρη το Ζωνάρη
    και με τον καπετάνιο ροζονάρει:
– Δε μου το λες εφέντη πώς να διάξω
    κι εκείνο το Μπερβάδο πώς να πιάσω
– Σαράντα παληκάρια αρματωθείτε
    μιαν ταχινή στον Πλατανιά βρεθείτε.
Σαράντα παληκάρια αρματωθήκα
    την ταχινή στον Πλατανιά βρεθήκα.
Και του Μπερβάδο παν και κουρκουνούνε
    – Σηκώσου δα Μπερβάδο, να τα πούμε.
Σηκώνετ' ο καϋμένος για ν' ανοίξει
    κι από την κλειδωνιάστρα να ξανοίξει.
– Δεν είστ' εσείς οι φίλοι γενιτσάροι
    μονό 'στε οι γι αντίδικοι κουρσάροι.
Δίδου λαχθιάτση πόρτας και τη σπούσι
    σαράντα παλληκάρια τον αρπούσι.
– Μολόγα δα Μπερβάδο πού 'χεις τ' άσπρα
    πριν να γενεί η κεφαλή σου πάστρα.
– Εκειέ στην καδενίτσα 'ν' κλειδωμένα
    κι εννιά χιλιάδες είναι τα παντέρμα.
Σπούσι την καδενίτσα και θωρούν τα
    και χαχαλιές στα στήθια ντως πετούν τα.
Επήραν τον Μπερβάδο με τσι γιούς του
    επήραν το χαρέμι του σπιθιού ντου.
Επήραν και τ' Αμέτη τη γυναίκα
    που δεν την είχε ο μαύρος μέρες δέκα
Επήραν του Μπερβάδο το μεϊτάνι
    στη γης στην οικουμένη δεν εφάνη.
Επήραν την κασέλα την καρένια
    απού 'βαν' η Μπερβάδαινα τα χτένια.
Εσπάσαν την κασέλα την πιτήδεια
    απού 'βαν' η Μπερβάδαινα τα ψίδια.
Εσπάσαν τση Μπερβάδαινας τη γάστρα
    πού 'μοιαζε με τον ουρανό και τ' άστρα.

Κρουσάροι, πειρατές, σκλάβοι μετακινούνται. Άνθρωποι που εύκολα και απρόσμενα μετατρέπονται από ελεύθεροι σε αιχμαλώτους, από θύτες σε θύματα κι αντιστρόφως, αφήνοντας τα ίχνη τους στις αρχειακές πηγές, οδηγώντας σε αναστοχασμό του παρελθόντος με φόντο το παρόν.

Βιβλιογραφια

Αρχεία Δημογεροντίας Ηρακλείου (ΑΔΗ), ΚΑ 2, ΦΑΚ 23, φ. 203, 218, 220, Απρίλιος-Μάιος 1869.

Salvatore Carbone (επιμ.) (1978), *Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, Pietro Pizolo, notaio in Candia, I, 1300*, Venezia, Il Comitato Editore.

Χαράλαμπος Γάσπαρης (1991), «Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1320-1360)», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων "ο Χρυσόστομος".

Χαράλαμπος Γάσπαρης (1999), *Franciscus De Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Graecolatinitas Nostra, Πηγές 1, Βενετία.

Γιάννης Μ. Γρυντάκης (2003), *Μαρίνος Αρκολέος ο τελευταίος νοτάριος της Δυτικής Κρήτης*, *Πρωτόκολλο 1643-1646, Κρατικά Αρχεία Βενετίας*, Μιχάλης Τρούλης (επιμ.), Ρέθυμνο, έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Ρεθύμνου.

Θεοχάρης Ε. Δετοράκης (1996), «Πειρατικές επιδρομές στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Βενετοκρητικά μελετήματα*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Atauz Devrim (2008), *Eight thousand years of Maltese maritime history*: *trade, piracy and naval war fare in the central Mediterranean*, University Press of Florida.

Δημήτρης Δημητρόπουλος (2004), *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 1505-αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια εργασίας 27, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Μανόλης Γ. Δρακάκης – Τόνια Μαρμαρέλη (2006), *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Γ΄, 1/7-28/09 1549, Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας 5, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Maria Fusaro (2010), Colin Heywood, Mohamed-Salah Omri (eds.), *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean, Braudel's Maritime Legacy,* International Library of Historical Studies, Tauris Academic Studies, ανατύπωση, New York, I. B. Tauris Publishers London.

Molly Greene (2005), *Κρήτη ένας κοινός κόσμος, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Εκδόσεις 21ου αιώνα.

Κωστής Μ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (2002), *Πέτρο Πατσιδιώτης νοτάριος Καινούργιου Χωριού των Καρών Κατάστιχο* (*1546-1554*), Νεάπολη, Δήμος Νεαπόλεως.

David Holton (επιμ.) (1997), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση στα ελληνικά: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Στέφανος Ε. Κακλαμάνης (1993), *Χορτάτσης Γεώργιος, 16ος-17ος αι. Κατσούρμπος*, Αθήνα, Η νέα Σκηνή.

Στέφανος Κακλαμάνης, Στέλιος Λαμπάκης (2003), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα, 1506-1532, Διαθήκες – απογραφές – εκτιμήσεις*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Νικόστρατος Θ. Καλομενόπουλος (1894), *Κρητικά Ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της Νήσου Κρήτης – Επιτόπιος Μελέτη υπό Νικόστρατου Θ. Καλομενόπουλου, ανθυπολοχαγού του Πεζικού*, Αθήνα, Εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.

Αλεξάνδρα Κραντονέλλη (1991), *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας* (*1538-1699*), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ».

Αλεξάνδρα Κραντονέλλη (1994), "Νέες ειδήσεις για την ελληνική πειρατεία στα τέλη του ΙΖ΄ αιώνα", *Θησαυρίσματα* 24, 286-293.

Μανούσος Ι. Μανούσακας (1958), *Νέα ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα περί του Κρητός ποιητού Λεονάρδου Ντελλαπόρτα*, Σειρά δευτέρα: 1386-1420, Α. Γ. Καλοκαιρινός.

Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (1994), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας, Κατάστιχο* (*1496-1543*), Ελληνολατινική Ανατολή Oriens Graecolatinus, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (2006), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος του Χάνδακα, Κατάστιχο 148*, τ. Β΄, 2/3-31/8 1538, Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας 7, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Μαυρομάτης – Γεωργακόπουλος – Ηλιάκης Κωστής (επιμ.) (2008), *Παπά Ιωάννης Κατζαράς, νοτάριος Καστελίου Φουρνής*, *Κατάστιχο 43* (*1607-1635*), Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας 9, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Αγγελική Πανοπούλου (1988), *Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του χάνδακα το 17ο αιώνα*, Ιστορική Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, Ανάτυπο από την περιοδική έκδοση της Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης, τ. Β΄, Χανιά, «ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ».

Αγγελική Πανοπούλου (1991), «Συντροφιές και ναυλώσεις πλοίων στον Χάνδακα (1365-1661)», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων "ο Χρυσόστομος".

Αγγελική Πανοπούλου (εισ.-εκδ.) (2015), *Πέτρος Καστροφύλακας, Νοτάριος Χάνδακα, Πράξεις 1558-1559,* Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας 11, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών Πηγές 16, Ηράκλειο-Αθήνα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη & Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Robert Esq. Pashley (1837), *Travels in Crete*, London, Fellow of Trinity College Cambridge, V.II, Pitt Press, John W. Parker (pr.), John Murray, Albemarle Street.

Στέλιος Περράκης – Γρηγόρης Ι. Τσάλτας (επιμ.-παρ.) (2006), *Ασφάλεια και πειρατεία στην ανοιχτή θάλασσα, Η σύγχρονη νομική προσέγγιση μέσα από τη σύμβαση του Μοντέγκο Μπαίυ* (*1982*) *για το δίκαιο της θάλασσας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Ευρωπαϊκό Κέντρο Περιβαλλοντικής Έρευνας και Κατάρτισης, Ι. Σιδέρης.

Γεώργιος Σπ. Πλουμίδης (2000), *Περιστατικά πειρατικής λείας* (*τέλη 16ου αι.*)*, Στη μνήμη Agostino Pertusi 22 χρόνια*, τ. 29, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δωδώνη, 31-43.

Μαρίνος Σαρηγιάννης (2011), *Πρακτικά ΙΕ΄ συμποσίου, «Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας», Πνευματικό κέντρο δήμου Λευκάδας, Γιορτές λόγου και τέχνης, Λευκάδα 18-20 Αυγούστου 2010*, Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών μελετών,.

Μάριος Σίμψας (1982), *Το Ναυτικό στην Ιστορία των Ελλήνων*: *Χρόνια του Ζόφου – Λυτρωτικός Πόλεμος*, τ. Γ΄, Αθήνα, Έκδοση Γενικού Επιτελείου Ναυτικού.

Στέργιος Σπανάκης (1949), «Η έκθεση του Δούκα Ιωάννη Sargento (1604)», *Κρητικά Χρονικά* τ. Γ΄, 519-533.

Στέργιος Σπανάκης (1950α), «Η έκθεση του Dolfin Venier, δούκα της Κρήτης (1610)», *Κρητικά Χρονικά* τ.Δ΄, 319-352.

Στέργιος Σπανάκης (1950β), «Έκθεση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 2, Ηράκλειο.

Στέργιος Γ. Σπανάκης (1969), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Francesco Basilicata Relazione 1630, ALL'ILL. MO ED ECC.MOS. RES. RE ETPADRONEMIO COL. MO IL S. R PIETROGIUSTINIANO, DIGNISS. MO CAP. NO G. NEL REGNO DI CANDIA M.D.XXX. Ηράκλειο M.CM.LXIX.

Στέργιος Γ. Σπανάκης ([3]2006), *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α΄, Γραφικές Τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., Ηράκλειο 2006[3].

Captain T. A. B Spratt (1865), R.N, C.B., F.R.S., *Travels and Researches in Crete*, V. 1, John Van Voorst, Paternoster Row, London MDCCCLXV, Honorary member of the Archeological Institutes at Derlix and Rome.

Νικόλαος Σ. Σταυρινίδης (1694), *Μεταφράσεις Τούρκικων Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, Τόμοι Α΄-Ε΄, 1975-1985.

Δελτία Σταυρινίδη: Olivier, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Alberto Tenenti (1967), *Piracy and the Decline of Venice 1580-1615*, University of California Press.

Χρυσούλα Τζομπανάκη (2008), *Ο Κρητικός Πόλεμος 1645-1669 – Η Μεγάλη Πολιορκία του Χάνδακα*, Berkeley and Los Angeles, Έκδοση Χρυσούλα Τζομπανάκη, Ηράκλειο.

Ρομίνα Τσακίρη (2008), *Ποινές και κοινωνία στην βενετοκρατούμενη Κρήτη* (*16ος αιώνας*), Αθήνα, Ε. Κ. Π. Α.

Βικελαια Δημοτικη Βιβλιοθηκη, Archivio di Sato di Venezia (A.S.V.) Notai di Candia

Michele Mara, b. 153.

Petropulo Giorgio, b. 199, Parte 1.

Castano Alvise, b. 45, part I, II.

Senato Dispacci, b. 1.

Papa Nicolo Patenas, b. 215, protocollo1o.

Papa Giovanni Krousso, Part III, b. 40, 1631-1639.

Papa Andrea Galano, b. 130, 1618.